

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ք.Ա. ՍՈՒ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ ՎԵՐՋԻ «ԳԵՐԵՐԱՇՏԸ» ԵՎ ՎԻՇԱՊ–ՔԱՐԱԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Երվանդ Գրեկյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. hawugnervandgr@yahoo.com

Արսեն Բոբոխյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. hawugnersenbobokhyan@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 27.08.2021, գրախոսվել է 31.08.2021, ընդունվել է տպագրության 05.07.2022
DOI: 10.53548/0320-8117-2022.2-223

Ներածություն

«Վիշապները» (վիշապ-քարակոթողները) հնագույն Հայաստանի կոթողային արվեստի յուրահատուկ նմուշներ են¹: Դրանց ուսումնասիրությունը սկսվել է մոտ հարյուր տարի առաջ² և մեծ առաջընթաց է գրանցել հատկապես վերջին տասնամյակում կատարված դաշտային, լաբորատոր և տեսական աշխատանքների շնորհիվ³: Բացի նորահայտ գտածոներից, որոնց թիվն անցնում է մի քանի տասնյակից, նոր աշխատանքները կենտրոնացել են այդ կոթողների հնագիտական համատեքստի, տարածական բաշխվածության, տիպաբանության և այլ խնդիրների վրա⁴:

Վիշապ-քարակոթողներին առնչվող խնդիրներից ամենաբարդը դրանց թվագրությունն է: Նախկին ուսումնասիրողները կոթողների կանգնեցման շրջանը դիտարկել են Ք.ա. VI հազ. մինչև I հազ. կեսերն ընկած միջակայքում: Նոր հետազոտությունների շնորհիվ ստեղծված տվյալների շտեմարանը, որը մեծապես

¹ Հետազոտությունը իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 20TTSH-005 և 21AG-6A080 ծածկագրով թեմաների շրջանակում:

² Март, Смирнов 1931. ուսումնասիրության պատմության համար տե՛ս Bobokhyan et al. 2012, 8-14, Gilibert et al. 2012, 94-95, 99-101 (հղված գրականությամբ):

³ Bobokhyan et al. 2012, 14-27, Gilibert et al. 2012, 93-132, Բոբոխյան և այլք 2015, 269-396, Bobokhyan et al. 2015, 202-213, Bobokhyan et al. 2015 [2016], 37-43, Bobokhyan et al. 2018, 255-270, Bobokhyan et al. 2019, 98-105, Von der Osten et al. 2018, 197-206, Hnila et al. 2019, 283-302, Hovhannisyan et al. 2020, 27-51:

⁴ Բոբոխյան 2019, 8:

հենվում է արագածյան Տիրինկատար հնավայրի պեղումների արդյունքում ձեռք բերված մոտ 40 ռադիոածխածնային վերլուծությունների վրա, հստակորեն ցույց է տալիս վիշապների դարաշրջանի վերջը երկաթի դարի սկզբում (Ք.ա. մոտ II հազ. վերջեր), սակայն խնդրահարույց է կոթողների սկզբնավորման խնդիրը: Մասնավորապես՝ առկա տվյալները թույլ են տալիս շրջանառել երկու աշխատանքային վարկածներ: Դրանցից առաջինը խոսում է վիշապների առաջացման ուշնորքարե-դարյան/վաղադնձեդարյան (Ք.ա. մոտ VI հազ. վերջեր), երկրորդը՝ միջինբրոնզե-դարյան (Ք.ա. մոտ III հազ. վերջեր) թվագրության օգտին⁵: Ներկա հոդվածի հեղինակները, չբացառելով լեռնաշխարհում կոթողային արվեստի մինչբրոնզեդարյան սկզբնավորման հնարավորությունը, այնուամենայնիվ, հակված են երկրորդ՝ միջինբրոնզեդարյան թվագրությանը՝ ենթադրելով, որ վիշապները կանգնեցվել են Ք.ա. III հազ. վերջերին «թռեղք-վանածորյան» մշակույթի կրողների կողմից՝ լինելով վերջիններիս բարձր և միջինլեռնային սրբավայրերի առանցքային կետերը: Վիշապների պաշտամունքը կենտրոնական դեր է խաղացել նաև միջին բրոնզի դարի հետագա մշակույթային ավանդույթների, ինչպես նաև ուշ բրոնզի դարի «լճաշեն-մեծամորյան» մշակույթի կրողների համար: Այս տեսակետը հիմնավորվում է ոչ միայն համապատասխան դարաշրջանի հասարակական, պատմամշակութային, արժեհամակարգային, խորհրդաբանական (պատկերագրական, ծիսապաշտամունքային) առանձնահատկություններով, այլև հաստատվում է հինառաջավորասիական բնապատմական զարգացումների համատեքստում: Ներկայացվող աշխատանքը կենտրոնանում է հատկապես վերջին հայեցակետի վրա՝ շեշտելով էկոլոգիական/կլիմայական գործոնի կարևորությունը մշակութային երևույթների մեկնության պարագայում:

Վաղ բրոնզից միջին բրոնզ անցումը Հայկական լեռնաշխարհում

Մինչ բուն խնդրին անցնելը ամփոփ ներկայացնենք այն իրավիճակը, որով բնութագրվում է Հայկական լեռնաշխարհը վիշապ-քարակոթողների ի հայտ գալու պահին: Լեռնաշխարհի վաղ բրոնզի դարը ներկայանում է շուրջ հազար տարի տևած «կուրարաքսյան» մշակույթով⁶: Ք.ա. XXVI-XXV դդ. սահմանագծից սկսած՝ այն փլուզվում է՝ իր տեղը զիջելով նոր ավանդույթներին. փոխվում են տնտեսվարման ձևը, թաղման կարգն ու գույքակազմը: Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասում Ք.ա. մոտ 2200 թ. հետո կուր-արաքսյան հուշարձաններ այլևս չեն փաստագրվում⁷:

⁵ Նոր հետազոտությունների հիմնական տվյալները դեռևս մնում են չիրատարակված: Նախնական հրապարակումների համար տե՛ս Gilibert et al. 2012, 114-117, 119-120, Բորոխյան և այլք 2015, 288, Bobokhyan et al. 2015 [2016], 40, Von der Osten et al. 2018, 202, Hnila et al. 2019, 292-296: Թվագրության խնդիրների համար հմնտ. նաև Պետրոսյան Հ. 2015, 95, Բորոխյան 2017, 33-34, Սիմոնյան 2019, 567-568 (հղված գրականությամբ):

⁶ Ավետիսյան 2012, 11-12. կուր-արաքսյան մշակույթի համար վերջին տասնամյակի աշխատանքներից տե՛ս, մասնավորապես, Badalyan, Avetisyan 2007, Smith et al. 2009, Smith 2015, 102-126, Marro 2011, 290-309, Sagona 2018, 213-280 (նշված գրականությամբ):

⁷ Areshian 2005, 71, Ավետիսյան 2012, 6, 2014, 9, Smith 2015, 133:

Այս դարաշրջանը Պ. Ավետիսյանն անվանում է «հետկուրարաքայան»՝ իր երեք փուլերով՝ I (Ք.ա. XXIV դ. երրորդ քառորդ - Ք.ա. XXIII/XXII դդ. սահմանագիծ), II (Ք.ա. XXIII/XXII դդ. սահմանագիծ - Ք.ա. XVIII/XVII դդ., իր երկու՝ IIա (Ք.ա. XXIII/XXII դդ. - Ք.ա. XIX դ.) և II բ (Ք.ա. XIX դ. սկիզբ - Ք.ա. XVIII-XVII դդ. սահմանագիծ) ենթափուլերով և III (Ք.ա. XVIII/XVII դդ. - Ք.ա. XVI դ. երրորդ քառորդ)⁸:

Վիշապ-քարակոթողների ի հայտ գալը համապատասխանում է հետկուրարքայան IIա փուլի սկզբին: Ի՞նչ է ներկայացնում այս շրջանը: Նախ և առաջ, ավարտվում է երկրագործության վրա հիմնված «կուր-արաքայան» մշակույթի համատարած անկման գործընթացը այդ մշակույթի միջուկը կազմող Կուր և Արաքս գետերի միջագետքում: Արաքսի ավազանում կուր-արաքայան բնակավայրերը լքվում են կամ ավերվում, նոր ի հայտ եկած «վաղ դամբանաբլուրների» մշակույթը ներկայացնող մշտական բնակատեղիներ հայտնի չեն, և, ըստ էության, կարելի է խոսել լայնածավալ ապաբնակեցման մասին: Եզակի թվով համաժամանակյա դամբարանները լավագույն դեպքում վկայում են նոսր բնակչության առկայության մասին⁹:

Նույն երևույթը դիտարկվում է Վանա լճի ավազանում, որտեղ ևս Ք.ա. III հազ. վերջերին կուր-արաքայան մշտական բնակատեղիները լքվում են, իսկ միջին բրոնզի հասարակությունները ներկայանում են համեմատաբար սակավաթիվ դամբարաններով և դամբարանադաշտերով¹⁰: Ապաբնակեցում է նկատվում Ուրմիա լճի ավազանում¹¹: Կուր-արաքայան բնակավայրերը ավերվում կամ լքվում են նաև Մուղանի հարթավայրում¹² և այլուր: Գրեթե նույնն է պատկերը Կուրից հյուսիս ընկած գոտում. ու թեև այստեղ կուր-արաքայան բնակավայրերի ապաբնակեցմանը հակառակ հանդիպում են «վաղ դամբանաբլուրների» մշակույթին բնորոշ նյութերով բնակատեղիներ, սակայն դրանք քանակապես նոսր են և ցուցաբերում են թուուցիկ բնակության հետքեր¹³:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ մերձեփրատյան գոտում դիտարկվում է հակառակ գործընթացը: Մալաթիայի շրջանում և Խաթբերդի դաշտում վաղ բրոնզ III փուլում (Ք.ա. 2400-2000/1900 թթ.) փաստագրված բնակավայրերի թիվը վաղ բրոնզ II-ի (Ք.ա. 2750-2500/2400 թթ.) համեմատ գրեթե կրկնապատկվում է¹⁴: Սա կարող է վկայել բնակչության մեխանիկական աճի մասին: Արաքս գետի և Վանա լճի ավազանների ապաբնակեցումը և փոխարենը՝ լեռնաշխարհի արևմուտքում այս նույն շրջանում դիտարկվող բնակավայրերի քանակի, ինչպես նաև դրանց զբաղեցրած մակերեսի ընդհանուր աճը կարող էր

⁸ Ավետիսյան 2014, 38-43:

⁹ Ավետիսյան 2014, 45-46:

¹⁰ Marro 2011, 305, Özfiat 2019, 96-97.

¹¹ Avetisyan 2014, 46, Palumbi, Chataigner 2014, 257.

¹² Alizadeh et al. 2018, 471-475.

¹³ Smith 2012, 379, Rova 2014, 64-65, Palumbi, Chataigner 2014, 257.

¹⁴ Baştürk, Konakçı 2005, 99-101, Tab. 2-3, տե՛ս նաև Di Nocera 2008, 636-638, Figs 2-3, Frangipane 2011, 984-985:

փոխկապակցված լինել՝ պայմանավորված դեպի Մալաթիա և Խարբերդի դաշտ բնակչության արտահոսքով:

Ք.ա., թթ.	Հյուսիսսիրիամիջագետքյան գոտի	Հայկական լեռնաշխարհ
2300-2200/2150	Վաղ Ջեզիրե IV. Ք.ա. մոտ 2230 թ. հյուսիսային Սիրիայի և Միջագետքի անցրդի երկրագործական գոտիներում հաստատված աքքադական տիրապետության փլուզում, աքքադական կենտրոնների և հարակից բնակավայրերի հապճեպ կամ աստիճանական լքում, հետաքքադական թռուցիկ բնակության հետքեր: Ք.ա. մոտ 2200 թ. ապա-բնակեցում, բնակչության զանգվածային տեղաշարժեր դեպի ջրի բավարար հոսք ունեցող կամ ստորգետնյա աղբյուրներից սնվող, արդյունավետ երկրագործական հնարավորություններ ընձեռող տարածքներ (Եփրատ, Օրոնտես, Ամյուկ գետերի հովիտ, վերինմերձ-տիգրիսյան գոտի):	Հետկուրարաքսյան I (Վաղ բրոնզ IV / միջին բրոնզ I). Ք.ա. մոտ 2300 թ. կուր-արաքսյան մշակույթային միասնության վերջնական տրոհում և անկում, վերջինիս միջուկային գոտում, Վանա և Ուրմիա լճերի շրջանում մշտական բնակավայրերի լքում և ավերում: Այդ մշակույթի միջուկային գոտու և Վանա լճի ավազանի ապաբնակեցում, բնակչության տեղաշարժ դեպի ջրի բավարար հոսք ունեցող, արդյունավետ երկրագործական հնարավորություններ ընձեռող վերինեփրատյան կամ բարձրլեռնային գոտիներ: Էթնիկ ներթափանցումներ («վաղ դամբանաբլուրների» մշակույթի կրողներ):
2200/2150-2000/1900	Վաղ Ջեզիրե V. Ք.ա. մոտ 2150 թ. քաղաքային կյանքի շարունակություն, բնակավայրերի մակերեսի և բնակչության աճ Եփրատի ավա-մերձ գոտիներում, Օրոնտես գետի ավազանում և Ամյուկի հովտում: Ք.ա. մոտ 2050 թ. քոչվորական կենցաղվարության և քոչվորական խմբերի տեղաշարժերի աճ (խա-նացիներ/ամորեացիներ), քոչվորական խմբերի ռազմականացում:	Հետկուրարաքսյան IIա (միջին բրոնզ I). լեռնաշխարհի հիմնական մասում մշտական բնակավայրերի բացակայություն, քոչվորական կեն-ցաղ, «թռեղք-վանածորյան» մշա-կույթի հաստատում, հասարակույթ-յան ռազմականացում: Վերինեփրատյան գոտում քաղաքային մշա-կույթի ծաղկում, տարածքային և բնակչության աճ, կուր-արաքսյան մշակույթի մասնակի հարատևություն:
2000/1900-1800 1800-1700	Հին Ջեզիրե I. Ք.ա. մոտ 1950 թ. քոչվոր կենցաղի աշխուժացում, խաբուրյան գունագարդ խեցեղենով բնորոշվող նոր մշակույթի ներթա-փանցում: Ք.ա. մոտ 1900 թ. բնա-կավայրերի վերաբնակեցում, բնա-կավայրերի և բնակչության կտրուկ աճ: Վաղպետական կազմավորում-ների և կայուն թագավորություն-ների ձևավորում, ամորեական հարստությունների հաստատում: Հին Ջեզիրե II. Ք.ա. մոտ 1800 թ. տարբեր թագավորությունների պայքար և տարածքային աճ, խա-բուրյան խեցեղենի մշակույթի դասական շրջան:	Հետկուրարաքսյան IIբ (միջին բրոնզ II). Ք.ա. մոտ 1900 թ. բնակ-չության աճ, Նախկին լքված տա-րածքների բնակեցում, շարժունա-կության և քոչվորական կենցաղա-վարության գերակայություն, «թռեղք-վանածորյան» գունագարդ խեցեղենով բնորոշվող մշակույթի ծաղկման շրջան: Վերինեփրատյան գոտում քաղաքային մշակույթի որոշակի անկում: Ք.ա. մոտ 1800 թ. անցում մասնակի նստակեցության, սոցիալական շերտավորման խորացում: Հիերար-խիկ հասարակության և պետական պարզ կազմավորումների շրջան:

Աղյուսակ. Հյուսիսսիրիամիջագետքյան գոտու և Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ք.ա. III-II հազ. սահմանի պատմական գործընթացների համեմատական

Ընդհանրապես, «վաղ դամբանաբլուրների» և հաջորդող «թռեղք-վանա-ծորյան» մշակույթներին բնորոշ է մշտական բնակատեղիների բացակայությունը: Այս մշակույթային համալիրները ներկայանում են գլխավորապես դամբարան-

ներով և դամբանաբլուրներով, հաճախ՝ կուր-արաքսյան լքված բնակավայրի տարածքում կամ որևէ բնակավայրի հետ չառնչվող առանձին դամբարանադաշտերում (Թռեղք, Վանաձոր, Ներքին Նավեր, Արուն, Քարաշամբ, Լոռի բերդ և այլն)¹⁵: Սա խոսում է շարժունակ հասարակության և վերջինիս (կիսա)քոչվոր կենսակերպի մասին: Միաժամանակ, հարուստ, այսպես կոչված, «արքայական թաղումների» ի հայտ գալը, զենքերի նոր տեսականին և դրանց քանակական աճը վկայում են հասարակության որոշակի հիերարխիկ կազմակերպվածության և ռազմականացման մասին¹⁶, ինչը կարող էր լինել ճգնաժամային շրջանում բնապաշարների համար մղվող պայքարի արդյունք:

Կուրարաքսյան մշակույթի բնակավայրերի լքումն ու ապաբնակեցումը, կենցաղավարության փոփոխությունը, հասարակության ռազմականացումն ու բնական պաշարների համար մղվող պայքարը միայն տարածաշրջան էթնիկական նոր խմբերի/մշակույթների ներթափանցմամբ բացատրելը¹⁷, կարծում ենք, ճիշտ չի լինի: Այն կարող էր հիմնականում պայմանավորված լինել էկոլոգիական գործոններով (տե՛ս ստորև): Այս նույն ժամանակ ի հայտ եկած մշակութային նոր երևույթը՝ վիշապարակոթողները, ըստ երևույթին, այդ հասարակությունների արձագանքն էր էկոլոգիական նոր իրողությունների հանդեպ:

Ի՞նչ արձագանքի մասին է խոսքը:

Վիշապարակոթողների պատկերագրությունը, միջավայրը, տարածական ընդգրկումը և, ամփոփ ասած, դրանց ընդհանուր բնութագիրն առավել կամ պակաս չափով հստակ է: Դրանք մեծ մասամբ կանգնեցվել են բարձրլեռնային գոտիներում՝ աղբյուրների մոտ և գետերի ակունքների շրջանում, ջրային ավազանների մերձակայքում, հաճախ ունեն ձկան տեսք¹⁸: Քարակոթողների մի մեծ խումբ դիմային կողմում կրում է մորթազերծված ցլի պատկեր՝ եղջյուրներով գլուխը և առաջին զույգ վերջույթները, մյուս կողմում՝ հետևի վերջույթները և պոչը: Հաճախ դրանք պատկերվում են ցլի բերանից սկիզբ առնող ալիքաձև գծերով՝ խորհրդանշելով հոսող ջուր կամ անձրև¹⁹: Վաղուց է ենթադրվել, որ վիշապների ի հայտ գալու պատճառներից մեկը և դրանց հիմնական գործառույթը ջրի հետ կապն է, ինչն ակնհայտ է և լրացուցիչ հիմնավորման կարիք չունի²⁰: Ենթադրվում է, որ դրանք տեղադրվել են երաշտի ժամանակ՝ իբրև նվիրաբերում ամպրոպի կամ ջրի աստվածությանը և ուղեկցվել են ցլի զոհաբերությամբ՝ երկնային արգելափակված ջրերը երկիր թողնելու ակնկալիքով, ինչն էլ արտահայտվել է

¹⁵ Ավետիսյան 2014, 45:

¹⁶ Ավետիսյան 2014, 47-48:

¹⁷ Օրինակ՝ Smith 2012, 679, 2015, 131-132:

¹⁸ Վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս Պետրոսյան Ա. 2015, 15, Թումանյան 2015, 101-103 (գրականությամբ), Storaci, Gilibert 2019, 528-545:

¹⁹ Պետրոսյան Ա. 2015, 18-19:

²⁰ Պետրոսյան Ա. 2015, 36, Բոթոխյան 2017, 40 և ծնթ. 2՝ գրականության համար: Տե՛ս նաև Բոթոխյան և այլք 2015, 286, Storaci, Gilibert 2019, 536-540:

զոհաբերված ցլի բերանից հոսող ջրերի շիթերի՝ վերը նշված պատկերումներով²¹: Վիշապ-քարակոթողների վաղ և «ծաղկման շրջանի» օրինակները, որոնք հնարավոր է առանձնացնել համապատասխանաբար իրենց պարզ/անզարդ և բարդ/զարդարուն կամ «հիբրիդ» ձևերով²², խմբավորված են ոչ միայն առավել բարձրադիր գոտիներում՝ ծովի մակերևույթից մոտ 2400-3200 մ բարձրության վրա, այլև գտնվում են գերազանցապես հրաբխային լեռներում (Արագածի լեռնազանգված, Գեղամա լեռներ)²³: Ծալքաբեկորային լեռներում գտնվող օրինակները (Զանգեզուրի լեռներ, Տայք), որոնք առանձնանում են հարուստ պատկերագրությամբ և ակնհայտորեն ունեն առավել ուշ թվագրություն, գտնվում են հիմնականում ավելի ցածր, առավելապես՝ նախալեռնային գոտիներում, մոտ 1700-2300 մ բարձրության վրա²⁴: Վերը նշված առաջին՝ վաղ խմբի կոթողների գոտիականությունն ու դիրքը, ըստ երևույթին, պատահականություն չէ և չի կարող բացատրվել միմիայն հեռագնա անասնապահության հաստատմամբ և շարժունակ խմբերի կողմից բարձրադիր, ալպյան մարգագետինների յուրացումով: Կարծում ենք, որ այս երևույթը դարձյալ պատճառաբանված է էկոլոգիական գործոնով: Ամռանը կամ երաշտի շրջանում ծալքաբեկորային լեռներին բնորոշ է ջրի պակասը և այստեղից սկիզբ առնող գետերի սակավաջրությունը, որոնք ամռանը սովորաբար ցամաքում են²⁵: Մինչդեռ համապատասխան իրավիճակներում հրաբխային լեռներում նման խնդիրներն առավել թույլ են դրսևորվում և, ինչպես երևում է, բարձրլեռնային/ալպյան գոտիներում ջրի կենսական կարիք չի զգացվում: Ջրային բավարար պաշարներ ունեցող կենսատարածքի որոնումները միջինբրոնզեդարյան հասարակություններին գոնե մասամբ ուղղորդել են դեպի այդ գոտիներ՝ այն հասանելի դարձնելով առավել մեծաթիվ բնակչության համար:

Եթե ընդհանրացնենք վերը շարադրվածը, ապա կարելի է տեսնել, որ վաղ բրոնզից միջին բրոնզ անցման շրջանում, որի ընթացքում ենթադրվում է նաև վիշապ-քարակոթողների առաջացումը, տեղի են ունեցել հետևյալ գործընթացները.

1. երկրագործության վրա հիմնված կուր-արաքսյան մշակույթի մշտական բնակավայրերի լքում կամ ավերում, բնակչության արտահոսք, մասնակի կամ համատարած ապաբնակեցում,
2. բնակչության շարժունակության աճ լեռնաշխարհի ներսում, տեղաշարժեր միջուկային գոտուց դեպի ծայրագավառներ,
3. էթնիկական տեղաշարժեր և էթնիկական նոր խմբերի ներհոսք՝ ի դեմս «վաղ դամբանաբլուրների» և հաջորդող «թռեղք-վանաձորյան» մշակույթի կրողների,

²¹ Gevorkyan, Bobokhyan 2014, 49-50, Հարությունյան 2015, 56-58, Պետրոսյան Հ. 2015, 90-93, Մարտիրոսյան 2015:

²² Բոբոխյան և այլք 2015, 294:

²³ Բոբոխյան և այլք 2015, 291, նկ. 34:

²⁴ Բոբոխյան և այլք 2015, 286-289 և նկ. 31:

²⁵ Գաբրիելյան 2000, 179:

4. հնագիտական նոր մշակույթի հաստատման շրջանում՝ մշտական բնակավայրերի բացակայություն կամ թռուցիկ բնակության հետքեր, մշակույթի փաստագրում բացառապես թաղման կառույցների տեսքով (դամբարանաբլուրներ և դամբարաններ),

5. կենցաղավարության փոփոխություն՝ կիսաքոչվոր կամ քոչվորական կենսաձևի հաստատում,

6. հասարակության ռազմականացում, ռազմական գույքի տեսականու փոփոխություն, զինատեսակների քանակական աճ,

7. հիերարխիկ հասարակության հաստատում՝ ի դեմս թաղման հարուստ գույքով ներկայացող «արքայական դամբարանների»:

Շուրջ երեք հարյուրամյակ տևած այս փուլի վերջում նկատվում է մասնակի անցում նստակեցության, երբ ի հայտ են գալիս մշտական բնակավայրեր, թեև կիսաքոչվոր/ քոչվորական կենսակերպը շարունակում է գերակշռող մնալ (հետևորարաքայան II փուլ՝ Ք.ա. XIX-XVIII/XVII դդ.)²⁶:

Այժմ փորձենք դիտարկել Հայկական լեռնաշխարհում տեղ գտած այս գործընթացները հինառաջավորասիական համատեքստում: Մինչ այդ նշենք, որ հետևորարաքայան II փուլի ժամանակագրումը Ք.ա. մոտ 2200-1900 թթ. ճշգրիտ համապատասխանում է հին Առաջավոր Ասիայի պատմության դրամատիկ փուլերից մեկին, որը հայտնի է «Գերերաշտ» (կամ «մեզանից 4.2-3.9 ka տարի առաջ իրադարձություն»/"4.2-3.9 ka BP event") անվանումով:

«Գերերաշտի» ընդհանուր բնութագիրը

Կլիմայական գլոբալ փոփոխության՝ վերը նշված «Գերերաշտի» պատկերը վեր է հանվել տարբեր մասնագետների կողմից²⁷ և հաստատվում է ինչպես տարածաշրջանից, այնպես էլ՝ երկրագնդի տարբեր գոտիներից ստացված հնակլիմայաբանական մեծաթիվ տվյալներով²⁸: Դրանք վկայում են ողջ երկրագնդում դիտարկվող կլիմայական անոմալիայի և եղանակային պայմանների գլոբալ փոփոխության մասին²⁹ պայմանավորված, ըստ երևույթին, «Հյուսիսատլանտյան տատանում» անունը ստացած բնական երևույթի խաթարմամբ կամ այլ գործոններով³⁰: «Հյուսիսատլանտյան տատանումը» պայմանավորում է հյուսիսային կիսագնդի մթնոլորտային հոսանքների շարժերը և տեղումների քանակը Միջերկրածովյան ավազանում, Արևմտյան Ասիայում և այլուր: Այն մեծապես պայմանավորում է նաև Եփրատ և Տիգրիս գետերի ջրերի հոսքը՝

²⁶ Ավետիսյան 2014, 49:

²⁷ Stéu Weiss et al. 1993, 995-1004, Weiss et al. 2012, 163-192, Weiss 2015, 35-53, 2016, 62-63, 2017a, 131-162, 2017b, 93-160, Staubwasser, Weiss 2006, 380-383, Ristvet, Weiss 2013, 257-272:

²⁸ Weiss 2012, 12, 2016, 62. ընդարձակ գրականության համար տե՛ս Staubwasser, Weiss 2006, 383, Weiss 2017a, 131-134, 2017b: Հմմտ., միաժամանակ, Bini et al. 2019, 555-577:

²⁹ Weiss 2016, 62, 2017a, 133-134.

³⁰ Weiss 2017a, 131 և 2017b, 99-104, 134-159՝ գրականության համար: Պատճառների մասին տե՛ս նաև Perşoiu et al. 2019, 781-793, Dang et al. 2020, 110-111:

գետերի ծավալի տատանումները հասցնելով մինչև ± 40 տոկոսի³¹: Խաթարվում և թուլանում է Հնդկական/Ասիական մուսսոնների շրջանառությունը, որն անմիջական ազդեցություն ունի Հնդկական թերակղզու վրա. նրանից են կախված նաև տեղումները հյուսիսարևելյան Աֆրիկայում, որոնք մեծապես ազդում են Նեղոսի հոսքի վրա³²: Տեղ գտած անոմալիայի հետևանքներն են տեղումների քանակի կրճատումը, չորային և առավել ցուրտ եղանակային պայմանների հաստատումը³³, մթնոլորտային փոշու կտրուկ աճը³⁴, բուսականության և անտառածածկ տարածքների կրճատումը և այլն³⁵: Տեղումների նվազման պատճառով միայն Մեռյալ ծովի մակարդակն իջնում է 45 մ³⁶, այդ նույն շրջանում նվազում է Վանա լճի մակարդակը 34-58 մ, իսկ ջերմաստիճանի անկումը ենթադրվում է 2.8°C-ի սահմաններում³⁷:

Հայկական լեռնաշխարհին հարակից առաջավորասիական շրջաններում կլիմայական կտրուկ փոփոխության հետևանքով կարճ ժամանակամիջոցում տեղումների քանակը նվազում է 30-50 տոկոսով, իսկ հաստատված չորային շրջանը տևում է 200-300 տարի՝ Ք.ա. 2200-1900 թթ. սահմաններում³⁸: Տևական երաշտը հանգեցնում է անջրդի երկրագործության վրա հիմնված տարածքների խիստ կրճատմանը՝ խաթարելով կամ անհնար դարձնելով այդ տարածքներում բնակչության հետագա կենսագործունեությունը: Ընդ որում, ասվածը վերաբերում է ոչ միայն բնական տեղումների սահմանային (200-300 մմ), այլև՝ բավարար քանակություն ստացող գոտիներին (400-500 մմ)³⁹: Քննարկվող դարաշրջանում հյուսիսսիրիամիջագետքյան գոտու հնագիտական պատկերը ցույց է տալիս, որ անջրդի երկրագործության համար անհրաժեշտ նվազագույն տեղումների գոտին (տարեկան 200 մմ) տեղաշարժվել է մի քանի հարյուր կիլոմետրով՝ անհնար դարձնելով կամ խիստ դժվարացնելով կյանքը անգամ այնպիսի բնակավայրերում, որոնք ընկած էին, ինչպես վերը նշվեց, 400-500 մմ տեղումների գոտում⁴⁰: Փորձենք մանրամասնել այդ գործընթացները:

«Գերերաշտի» դրսևորումները հյուսիսային Սիրիայում և Միջագետքում

Առաջավորասիական տարածաշրջանում դիտարկվող քաղաքական անկայունության բարձրակետը Աքքադի թագավորության կործանումն էր Ք.ա. մոտ 2200 թ., ինչին հաջորդում է, այսպես կոչված, «կուտիական գերիշխանության»

³¹ Cullen, de Menocal 2000, 853, 859-861.

³² Weiss 2017b, 100-101, Fig. 3.2.

³³ Weiss et al. 1993, 1002, Weiss et al. 2012, 185, Kuzucuoğlu 2007, 463-464, 474, Perşoiu et al. 2019, 782-787.

³⁴ Cullen et al. 2000, 379-382, Zielhofer et al. 2017, 132.

³⁵ Օրինակ՝ Frumkin 2009, 319-328:

³⁶ Frumkin 2009, 326-327, Kagan et al. 2015, 244-247.

³⁷ Lemcke, Sturm 1997, 667, Tab. 1, 672-673.

³⁸ Staubwasser, Weiss 2006, 380-383, Weiss 2015, 42, 46.

³⁹ Weiss 2015, 42.

⁴⁰ Weiss 2015, 46, Fig. 10.

շրջանը⁴¹: Միջազգետքի հարթավայրային՝ արհեստական ոռոգման վրա հիմնված երկրագործական գոտում ձևավորված Աքքադի թագավորությունը նոր բնապաշարների կարիք էր զգում, իսկ նրա արքաների արշավանքների աշխարհագրությունը հուշում է, որ վերջիններս փորձել են մուտք ունենալ և մշտական ներկայություն ապահովել հյուսիսսիրիական և հյուսիսմիջազգետքյան՝ անջրդի երկրագործության վրա հիմնված գոտիներում, նախ և առաջ՝ Խաբուրի հովտում և վերինտիգրիսյան շրջաններում⁴²: Աքքադի համար կենսական նշանակություն ստացան իր տիրապետության տակ հայտնված այդ գոտիներից կամ իր հետ դաշնակցային/վասալական հարաբերություններով կապված մանր թագավորություններից երկրագործական արտադրանքի (հիմնականում՝ հացահատիկի) անխափան մատակարարումները⁴³, որ իրականացվում էին պետական հստակ վերահսկողության մեխանիզմներով օժտված ծայրագավառային կենտրոնների միջոցով (Թել Բրակ = Նագար, Թել Լեյլան = Շեխնա, Թել Բեյդար = Նաբադա, Յորդան Թեփե = Գասուր⁴⁴, թերևս նաև Թել Մոհամմեդ Դիյաբ⁴⁵):

Ք.ա. XXIII դ. երկրորդ կեսի ինչ-որ պահի այս գոտու՝ աքքադական իշխանության տակ գտնվող վերը նշված կենտրոններն ու դրանց շուրջը սփռված հարակից բնակավայրերը լքվում են: Խաբուրի հովտում գտնվող նման կետերից էր շուրջ 100 հա զբաղեցնող Թել Լեյլանը: Աքքադական իշխանության կողմից հապճեպ լքված քաղաքը հետաքքադական շրջանում ցույց է տալիս թռուցիկ բնակության հետքեր, իսկ մի քանի տասնամյակ անց՝ Ք.ա. 2200 թ. սահմաններում, վերջնականապես դառնում է անբնակ⁴⁶: Թել Լեյլանի շրջակա գոտում ընկած բնակավայրերի շուրջ 67 տոկոսը լքվում է, դրանց զբաղեցրած ընդհանուր մակերեսը նվազում է մոտ 87 տոկոսով⁴⁷: Էապես կրճատվում է Թել Բրակի մակերեսը, որտեղ աքքադական կիսակառույցները մնում են անավարտ⁴⁸, քաղաքի հասարակական կառույցները ծիսականորեն փակվում են աքքադացիների հեռանալուց անմիջապես առաջ⁴⁹: Ինչպես Թել Լեյլանը, միառժամանակ անց Թել Բրակը ևս, իր շրջակայքով հանդերձ, մեծ մասամբ ապաբնակեցվում է⁵⁰: Նույնը վերաբերում է Խաբուրի հովտում ընկած այլ հնավայրերին (Թել Մոհամմեդ Դիյաբ, Թել Ֆարֆարա, Թել Չադար Բազար, Թել Բեյդար, Թել Համուկար

⁴¹ Van De Mieroop 2007, 71, McMahon 2012, 664-667.

⁴² Weiss 2015, 39-40.

⁴³ Weiss et al. 1993, 1002, Weiss 2012, 4, 2013a, 106, 2017a, 135-136, 2017b, 98-99, Ristvet 2012b, 245-249.

⁴⁴ Ristvet 2012b, 243-244, 2017, 47-48, տե՛ս նաև Van De Mieroop 2007, 68, McMahon 2012, 662-663:

⁴⁵ Ristvet, Weiss 2013, 262.

⁴⁶ Weiss 2013a, 106-110, Ristvet, Weiss 2013, 259.

⁴⁷ Arrivabeni 2012, 268, Figs 2-3, Staubwasser, Weiss 2006, 382, Figs 4-5, Weiss 2012, 7, 2015, 41, Fig. 5, 2017a, 139, Tab. 6.1, Ristvet 2012a, 39, Ristvet, Weiss 2013, 262.

⁴⁸ Ur 2012, 31-32, Weiss 2012, 5, 2013b, 372.

⁴⁹ Weiss 2013b, 372, 2017a, 136.

⁵⁰ Weiss 2015, 42-43, տե՛ս նաև Emberling et al. 2012, 82-83:

և այլն)⁵¹: Այս առումով հարկ է նկատի ունենալ, որ սիրիական Զազիրայի բնակավայրերի ընդհանուր մակերեսը կրճատվում է գրեթե 95 տոկոսով⁵²: Այս շրջանի կարևոր քաղաքական և պաշտամունքային կենտրոններից Թել Մոզանը (=Ուրքեշ) թեև շարունակում է գոյատևել, բայց 6 անգամ կրճատվում է նրա մակերեսը, ապա և, թերևս միառժամանակ, լքվում է Ք.ա. մոտ 2000 թ. (առնվազն ստորին քաղաքը)⁵³: Մեկ այլ խոշոր քաղաքական կենտրոն՝ Թել-Մարդիխը (Էբլա), նույնպես շարունակում է իր գոյությունը, բայց անցնում է աղետների միջով և ավերվում Ք.ա. մոտ 2000 թ., էպպես կրճատվում է քաղաքի մակերեսը, ինչպես նաև նվազում՝ հետագա քաղաքական դերակատարությունը⁵⁴: Արևմտյան Սիրիայում և Եփրատի մեծ ոլորանի շրջանում տարածվող՝ գետի ջրերի ոչ հասանելի, անջրդի երկրագործական գոտիներում ընկած բնակավայրերը (Թիթիշ Հյոյոք, Քազանե Հյոյոք, Թիլբեշար, Թել Թուկան, Թել Ումմ էլ-Մառա, Թել Ալ-Ռավդա և այլն⁵⁵) նույնպես լքվում են: Ավելի քան 60 տոկոսով նվազում է բնակավայրերի թիվը Բալիխ գետի վերին ավազանում՝ Խառանի հովտում, իսկ բնակչությունը պակասում է առնվազն կիսով չափ⁵⁶: Նման գործընթացներ են դիտարկվում նաև հյուսիսային Միջագետքի մերձտիգրիսյան գոտիներում՝ ասորեստանյան միջնաշխարհից անմիջապես հյուսիս, որտեղ նկատվում է բնակավայրերի քանակի ու զբաղեցրած մակերեսի կտրուկ անկում, բնակչության թվի նվազում⁵⁷:

Մյուս կողմից, ստեղծված իրավիճակին իբրև արձագանք, ականատես ենք լինում բնակչության տեղաշարժերի դեպի գետահովտային՝ մշտական/բավարար հոսք ունեցող կամ ստորգետնյա աղբյուրներից սնվող մատչելի ջրի աղբյուրներ ունեցող գոտիներ, որտեղ դեռևս հնարավոր էր զբաղվել արդյունավետ երկրագործությամբ: Այս գործընթացը մասնավորապես նկատվում է ստորգետնյա աղբյուրներից սնվող Օրոնտես գետի ավազանում: Այստեղ մշտական բնակավայրերը շարունակում են գոյատևել և անգամ տարածքային աճ ունենալ՝ ընդունելով մեծաթիվ հավելյալ բնակչություն, ի հայտ են գալիս նոր բնակավայրեր⁵⁸: Ծաղկում է ապրում Թել ալ-Միշրիֆեն (=Կատնա), որի շուրջը գտնվող և

⁵¹ Arrivabeni 2012, 261-262, 269-271, Ur 2012, 30-32, Ristvet 2012a, 37, Weiss et al. 2013, 999, Weiss 2012, 8-11, Figs 2, 4, 2013b, 373-374, 2015, 42-46, Fig. 5, 2017a, 136-143, Tab. 6.1, Figs 6.6a-6.7, 2017b, 106-110, Fig. 3.4, Ristvet, Weiss 2013, 259-262, Figs 116-117, Burke 2017, 283, Tab. 10.3. ամփոփ տե՛ս նաև Burke 2020, 61-69:

⁵² Burke 2020, 69, 73, Tab. 2A.2.

⁵³ Weiss 2015, 43-44, տե՛ս նաև Koliński 2014, 31, հմմտ. Pfälzner 2010, 4-10, 2012, 51-80 և հստկ. 68-69, Figs 16-17.

⁵⁴ Matthiae 2009, 62-66, Weiss 2013b, 375, 2015, 44, Schwartz 2017, 114-115.

⁵⁵ Weiss 2013b, 374-375, 2015, 44, 2017a, 143-144, 2017b, 110-111, Schwartz 2017, 116-120, Schwartz, Miller 2007, 188-189, 199-200, Schwartz et al. 2000, 451, 456, Schwartz et al. 2012, 174, 185, Ökse 2011, 275-276, Morandi Bonacossi 2009, 66, n. 19, 2013, 416, Algaze, Matney 2011, 1009, Barge et al. 2014, 173, Burke 2017, 271-272, 289-291.

⁵⁶ Creekmore 2018, 192, 202, Fig. 8.

⁵⁷ Algaze et al. 2012, 26-27, Figs 4, 6, Appendix 1.

⁵⁸ Morandi Bonacossi 2009, 62-63, 66, n. 19, Weiss 2012, 14, 2013b, 376, 2015, 44-45, 2016, 63, Fig. 2, 2017b, 111-112.

ստորգետնյա աղբյուրներից սնվող խոշոր արհեստական լիճն ապահովում էր երկրագործության կենսունակությունը 25-ից 110 հա-ի աճած քաղաքի համար⁵⁹։ Նույն գործընթացը նկատվում է Եփրատ գետի ափամերձ գոտիներում։ Հայկական լեռնաշխարհում դիտարկվող տեղումների քանակի անկումը Ք.ա. մոտ 2200-2000 թթ. սահմաններում⁶⁰, ինչպես վերը նշվեց, անշուշտ, ազդելու էր Եփրատի ջրերի ծավալի վրա։ Թեև Եփրատ գետի հոսքը նվազում է, բայց գետը շարունակում է ծառայել իբրև ջրի կարևոր աղբյուր՝ արհեստական ոռոգման վրա հիմնված գետամերձ տարածքների համար։ Այդուհանդերձ, անգամ Եփրատի ափամերձ գոտու բազմաթիվ բնակավայրեր միջին հոսանքի շրջանում լքվում են (Ջերաբլուս Թահթանի, Թել Բանաթ, Էլ-Աբդ և այլն), իսկ մի մասի մակերեսն էապես կրճատվում է (Թել-Հարիրի = Մարի, Թել էս Սվեյհատ, Թել Քաբիր, Հալափա և այլն)⁶¹։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ Եփրատի ափերին քաղաքային կյանքը շարունակվում է, ինչը երևում է Սամոսատում, Կարքեմիշում, Թութթուլում, Էմարում, Թել Մունբակայում և այլուր։ Ընդ որում, այդ տարածքները ևս ընդունում են հավելյալ բնակչություն՝ թերևս նրանց, ովքեր ստիպված էին լքել անջրդի երկրագործական գոտիներում տարածվող իրենց բնակավայրերը⁶²։ Նման գործընթաց է տեսանելի նաև վերինտիգրիսյան ավազանում, որտեղ՝ Բաթմանի շրջանում՝ Տիգրիսի մերձափնյա հատվածներում, Ք.ա. III հազ. վերջերին կտրուկ աճում է բնակավայրերի թիվը (Հիրբեմերդոն Թեփե, Քավուշան Հոյուք, Սալաթ Թեփե և այլն)⁶³։ Խեցեղենը հուշում է, որ բնակչության հոսքն այստեղ տեղի է ունեցել սիրիական Ջազիրայից⁶⁴։

Իրավիճակն այլ գոտիներում

Նշված գործընթացները կրկնվում են արևմտյան Սիրիայում և Լևանտի ծովափնյա գոտում⁶⁵, հարավային Լևանտում (Պաղեստին և Հորդանան)⁶⁶, Էգեյան ավազանում⁶⁷, Փոքր Ասիայում⁶⁸, Միջին Ասիայում⁶⁹, Ինդոս գետի ավազանում⁷⁰, Չինաստանում⁷¹ և այլուր⁷²։ Այսպես, կտրուկ չորացման հետևանքով

⁵⁹ Morandi Bonacossi 2009, 63-64, Weiss 2013b, 378, Fig. 25.5, Schwartz 2017, 115-116.

⁶⁰ Wick et al. 2003, 673, Kuzucuoğlu 2007, 474.

⁶¹ Cooper 2006, 20-25, Fig. 2.2, Morandi Bonacossi 2013, 416-418, Fig. 28.1.

⁶² Cooper 2006, 26-31, Marro 2007, 396-400, Weiss 2015, 44, 2017a, 145, 2017b, 112, Burke 2017, 279-281, 291-295, Tab. 10.4.

⁶³ Laneri 2014, 125, Ökse, Laneri 2015, 68-69.

⁶⁴ Laneri et al. 2016, 39.

⁶⁵ Harrison 2012, 640, Weiss 2013b, 376, Kaniewski et al. 2018, 1529-1542.

⁶⁶ de Miroshedji 2009, 109-117, Figs 4, 6-7, Tab. 1-2, Harrison 2012, 40-42, D'Andrea 2014, 156, Bieniada 2016, 7-8, Kaniewski et al. 2017, 3-4, տե՛ս նաև Frumkin 2009, 319-320.

⁶⁷ Pullen 2008, 36, Weiberg, Finné 2013.

⁶⁸ Օրինակ՝ Massa, Şahoglu 2015, 64-75:

⁶⁹ St'au Luneau 2019.

⁷⁰ Staubwasser, Weiss 2006, 381, Dixit et al. 2014, 341-342, Giesche et al. 2019, 85-86.

⁷¹ Yang et al. 2015, 702-706, Scuderi et al. 2019, 367-375.

⁷² Weiss et al. 2012, 185-187.

էապես նվազում է տեղումների քանակը Արևելյան Աֆրիկայում՝ Նեղոսի ջրահավաք ավազանում: Նվազում է Վիկտորիա լճի մակարդակը, որից սկիզբ առնող Ճերմակ Նեղոսի ելքը լճից անգամ մի պահ՝ Ք.ա. 2200 թ. սահմաններում, ընդհանրապես դադարում է: Էապես իջնում է Կապույտ Նեղոսը սնուցող Թանա լճի մակարդակը⁷³: Նեղոսի ջրի ծավալների նման անկումն ու վարարումների դադարը⁷⁴ աղետալի հետևանքներ են ունենում Եգիպտոսի Հին թագավորության համար⁷⁵: Ամու Դարյա գետի ջրերի մակարդակի անկման հետևանքով կտրվում է դրանից սկզբնավորվող Ուգբոյ գետի կապը Կասպից ծովի հետ՝ հանգեցնելով ծովի մակարդակի էական նվազմանը⁷⁶: Այս նույն ժամանակաշրջանում խանգարվում է հնդկական/ասիական ամառային և ձմեռային մուսսոնների շրջափուլը՝ հանգեցնելով խոշոր քաղաքներով ներկայացող Խառապայի քաղաքակրթության հասուն շրջանի (Խառապա 3, Ք.ա. 2600-1900 թթ.) անկմանը 3C փուլի ընթացքում (Ք.ա. 2200-1900 թթ.): Անցում է կատարվում հետքաղաքային փուլ, որին բնորոշ է բնակավայրերի ապաքնակեցում և բնակչության զանգվածային տեղաշարժ Ինդոսի միջին ու ստորին ավազանից դեպի վերին ավազան (Խառապա 4, Ք.ա. 1900-1700 թթ.)⁷⁷: Մայրցամաքային Հունաստանում Վաղիելլադան II փուլի վերջին (Ք.ա. 2700-2200 թթ.) բազմաթիվ բնակավայրեր ավերվում կամ լքվում են, նույնը դիտարկվում է Կիկլադյան և Դոդեկանեզյան կղզիներում և այլուր⁷⁸:

Էթնիկական տեղաշարժերը և նստակեցության վերահաստատումը

Կլիմայական փոփոխությանն ի պատասխան դիտարկվող հաջորդ երևույթը բնակչության զանգվածային տեղաշարժերն են դեպի ջրի մատչելի աղբյուրներ և երկրագործական հնարավորություններ ընձեռող գոտիներ, ինչպես նաև՝ մասնակի անցումը նստակեցությունից դեպի քոչվորական կենսակերպի⁷⁹: Ըստ հաշվարկների, Սիրիական Ջազիրայի 14 խոշոր քաղաքային տիպի բնակավայրերից արտագաղթել է շուրջ 115 հազ. մարդ⁸⁰: Ենթադրվում է, որ «Գերերաշտը» պատճառ է դարձել սիրիամիջագետքյան գոտուց ավելի քան 300 հազ. նստակյաց բնակչության հարկադրված տեղաշարժի⁸¹: Մյուս կողմից, տարածաշրջան են սկսում մուտք գործել էթնիկական այլ խմբեր: Դրանց շարքում են կուտիները, որոնք Միջագետքում հաստատում են պարզունակ տիրապետություն⁸²: Ավելի զանգվածային բնույթ ունեին խանայացիների/ամորեացիների տեղաշարժերը Ք.ա. մոտ 2100-

⁷³ Marshall et al. 2011, 159.

⁷⁴ Stanley et al. 2003, 395-402, Welc, Marks 2014, 126.

⁷⁵ Հին թագավորության անկման մասին Ք.ա. 2200 թ. սահմաններում տե՛ս Hassan 1997, 1-23, Welc, Marks 2014, 126-133, Höflmayer 2015, 122-123:

⁷⁶ Leroy et al. 2007, 3359, 3379-3380, Leroy et al. 2014, 107-108.

⁷⁷ Staubwasser et al. 2003, Petrie et al. 2017, Green, Petrie 2018:

⁷⁸ Օրինակ՝ Wiener 2014, S5-S7:

⁷⁹ Weiss 2013b, 376.

⁸⁰ Burke 2017, 282-283, Tab. 10.3.

⁸¹ Weiss 2015, 45, տե՛ս նաև Burke 2020, 81:

⁸² Van De Mieroop 2007, 71, Burke 2020, 101-103.

2000 թթ. մերձմիջինեփրատյան շրջաններից (որտեղ նրանք վկայված են դեռևս Ք.ա. III հազ. կեսերին⁸³) դեպի հարավ-արևելք (կենտրոնահարավային Միջագետք) և հյուսիս (հյուսիսային Սիրիա և հյուսիսային Միջագետք): Ք.ա. III հազ. վերջերին, Ուրի III հարստության կործանմամբ, ստեղծվում է Իսինի առաջին ամորեական թագավորությունը, ինչին հաջորդում է ամորեական հարստությունների հաստատումը Միջագետքում, Սիրիայում և Լևանտում (Ք.ա. 2000-1800 թթ.)⁸⁴:

Ահա այս շրջանում է, որ հատկապես հյուսիսային Սիրիայում ապա և հյուսիսային Միջագետքում փաստագրվում է ամորեացիների ներկայությունը՝ ի դեմս, այսպես կոչված, «Խաբուրյան խեցեղենի մշակույթի»⁸⁵: Ք.ա. 1950-ական թթ. սկսած՝ ամորեացիները մասամբ անցնում են նստակեցության՝ հաստատվելով Խաբուր գետի հովտի անջրդի երկրագործական գոտիներում⁸⁶: Ք.ա. 1950-1900 թթ. սահմաններում որոշ չափով բնակեցվում է Թել Բրակը: Թել Լեյլանը վերաբնակեցվում է լքվելուց մոտավորապես 250 տարի անց՝ Ք.ա. 1950 թ. սահմաններում⁸⁷: Այս նույն շրջանում վերաբնակեցվում են Խաբուրի հովտի լքված կամ նոսրացած մյուս բնակավայրերը ևս (Թել Մոհամմեդ Դիյաբ, Թել Չադար Բազար, Թել Մոզան, և այլն)⁸⁸: Կտրուկ աճում է բնակչության թվաքանակը, ընդ որում, Թել Լեյլանի գոտու բնակավայրերի զբաղեցրած ընդհանուր մակերեսը ավելին էր (767 հա), քան աքքադական շրջանում (397 հա)⁸⁹: Աճում են Խաբուրյան խեցեղենով ներկայացված բնակավայրերի քանակն ու զբաղեցրած մակերեսը (համապատասխանաբար նաև՝ բնակչության թիվը) վերինմերձտիգրիսյան գոտում⁹⁰: Անցումը մասնակի նստակեցության, երկրագործության դերի աճը, բնակավայրերի և բնակչության կտրուկ ավելացումը լքված կամ սակավաբնակ այդ գոտիներում պայմանավորված էր տեղումների քանակական աճով և, շուրջ 300 տարի անց, վերադարձով նախկին մակարդակին, ինչը գլոբալ երևույթ էր⁹¹:

Ք.ա. մոտ. 1900 թ. սկսած՝ սիրիամիջագետքյան գոտու քաղաքական պատկերը կտրուկ փոխվում է՝ հանձինս ամորեական հարստություններով ներկայացված նորակազմ թագավորությունների (Բաբելոնիա, Էշնուննա, Էկալատում, Կատնա, Յամխադ, Մարի և այլն)⁹²: Մի շարք մանր թագավորություններ և ցեղապետություններ են հայտնվում Խաբուրի հովտում (Ապում, Աշնակկում/Սումում,

⁸³ Burke 2020, 20-23.

⁸⁴ Burke 2017, 269-270, 283-287, 2020, 117-132, 150-162, 174-176:

⁸⁵ Oguchi 1997, Koliński 2014, 17-34, Tab. I.

⁸⁶ Weiss 2017a, 146, 2017b, 114.

⁸⁷ Weiss 2015, 43.

⁸⁸ Staubwasser, Weiss 2006, 382-383, Fig. 6, Weiss 2012, Fig. 2, 2015, 42, Fig. 5, Ristvet, Weiss 2013, 262-265, Figs 118-119, Ristvet 2012a, 38-40, Fig. 3, Koliński 2014, 31.

⁸⁹ Հմմտ., օրինակ, Weiss 2017b, 111, Fig. 3.9:

⁹⁰ Algaze et al. 2012, 27-29, Figs 4, 6, Appendix 1, տե՛ս նաև Laneri et al. 2012, 145-146:

⁹¹ Weiss 2017a, 145-146.

⁹² Հմմտ. Van de Mierop 2007, 85-119:

Կախաթ, Նախուր և այլն)՝ կազմելով Իդա-Մարածի համադաշնությունը⁹³, իսկ Թել Լեյլանը Ք.ա. մոտ 1800 թ. դառնում է Շամշի-Ադդուի հզոր թագավորության կենտրոնը՝ Շուբաթ-Էնիլ անվամբ⁹⁴:

Եզրակացություններ

Առաջավոր Ասիայում Ք.ա. III-II հազ. սահմանագծին փաստագրված բնապատմական զարգացումները փաստորեն նույնությամբ կրկնվում են Հայկական լեռնաշխարհում: Դրանք հատկապես ակնհայտ են և փոխկապակցված, երբ համեմատում ենք հյուսիսսիրիամիջագետքյան գոտու և լեռնաշխարհի զարգացումները (աղյուսակ):

Բնական է, որ կլիմայական գլոբալ փոփոխությունը մեծապես ազդելու էր նաև լեռնաշխարհի կլիմայի և շրջակա միջավայրի վրա: Լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Եփրատ գետի հոսքի էական նվազումը դրա վկայությունն է, և պետք է ենթադրել, որ այդ նույնը տեղի է ունեցել Արաքսի հետ: Մյուս կողմից, հարկ է նշել, որ կուր-արաքսյան մշակույթի վերաբերյալ ջրանցքների լայն համակարգ փաստացի վկայված չէ, իսկ այդ մշակույթի բնակավայրերի մեծ մասն ընկած է այն գոտիներում, որոնք այժմ ստանում են 400-600 մմ տեղումներ⁹⁵: Հետևաբար, այս մշակույթը հիմնված էր անջրդի երկրագործության վրա, հատկապես՝ Արարատյան և Շարուրի դաշտավայրերում: Մոխրաբլուրի ավելի քան 11 հա մակերես զբաղեցնող ջրամբարի կառուցումը բնակավայրի գոյության վերջին շրջանում⁹⁶ կարող է դիտարկվել իբրև արձագանք կլիմայի չորացմանը⁹⁷: Միաժամանակ, կուր-արաքսյան մշակույթի համար վկայված է խաղողի մշակությունը Արարատյան դաշտավայրում (օրինակ՝ Շենգավիթում⁹⁸), ինչը նշանակում է, որ այս գոտին պետք է ստանար ոչ պակաս, քան 500 մմ տեղումներ՝ անհրաժեշտ նվազագույնը խաղողի հասունացման շրջանում⁹⁹:

Այսօր Արարատյան դաշտավայրը կիսաանապատային գոտի է՝ 200-300 մմ տարեկան տեղումներով, և առանց արհեստական ոռոգման այստեղ անհնար է զբաղվել երկրագործությամբ:

⁹³ Ristvet 2008, 585-599, 2012a, 44-47, Guichard 2014.

⁹⁴ Weiss 2013a, 110-113, Ristvet, Weiss 2013, 265-267, Veenhof 2017, 65-69.

⁹⁵ Sagona 2018, 218.

⁹⁶ Areshian 2005, 79, n. 19, 2007, 37: Մոխրաբլուրի մոտ կառուցված ջրամբարների մասին տե՛ս Զալաբեկյան 1974, 157-162, Արեշյան և այլք 1977, 268:

⁹⁷ Արարատյան դաշտավայրում կուր-արաքսյան բնակավայրերի լքման էկոլոգիական և կլիմայական պատճառների մասին տե՛ս Areshian 2005, 82-84, 2007, 44-47:

⁹⁸ Hovsepyan 2015, 77, Tab. 2, տե՛ս նաև Batiuk 2013:

⁹⁹ Riehl 2009a, 98, Tab. 1, 106-107. նույնը կարելի է ասել մերձեփրատյան գոտու մասին, որտեղ խաղողի մշակությունը վաղ բրոնզի դարի վերջին, ըստ էության, վերանում է (Riehl 2009b, 221-222): Օրինակ, գինու արտադրության հստակ վկայություններ ունեցող հուշարձաններից մեկը՝ Թիթրիշ Հյույուքը վերինեփրատյան գոտում (Laner 2018, 228-231), լքվում է Ք.ա. III հազ. վերջերին (տե՛ս վերը, ինչպես նաև Ökse 2011, 275): Հինառաջավորասիական երկրագործության վրա «Ք.ա. 4.2 ka իրադարձության ունեցած հետևանքների մասին տե՛ս նաև Riehl 2011, 153-162:

Ք.ա. VIII դ. սկզբներին ուրարտական թագավորության կողմից այստեղ իրականացված լայնածավալ ջրանցքաշինությունը դրա վկայությունն է¹⁰⁰: Հետևաբար, պետք է ենթադրել, որ կուր-արաքսյան մշակույթի երկրորդ փուլում (Ք.ա. մոտ 2900-2500 թթ.)¹⁰¹ Արարատյան դաշտավայրում տեղումներն ավելին էին, քան երրորդ փուլում (Ք.ա. մոտ 2500-2300 թթ.), և շատ ավելին՝ մինչուրարտական շրջանի համեմատությամբ¹⁰²:

Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ վիշապ-քարակոթողների ի հայտ գալը հենց քննարկվող ժամանակահատվածում պետք է դիտարկել վերը նշված գործընթացների համատեքստում՝ որպես հասարակական ճգնաժամը հաղթահարելուն ուղղված արձագանք: Իսկ թե որքանո՞վ էին հետագա դարերում նման քարակոթողները կանգնեցվում այս նույն տրամաբանությամբ, այլ քննարկման հարց է:

Վերջում հավելենք, որ կլիմայի փոփոխությունը և մասնավորապես աստիճանական չորացումը մեկնարկում են դեռևս Ք.ա. մոտ 2500 թ. սկսած¹⁰³ և համընկնում լեռնաշխարհում դիտարկվող կուր-արաքսյան մշակույթի տրոհման գործընթացների մեկնարկի հետ¹⁰⁴: Այս համընկնումը նույնպես պատահական չի կարող լինել և լրացուցիչ պարզաբանման կարիք է զգում: Այս կտրվածքում գուցե պետք է դիտարկել հենց «վաղ դամբանաբլուրների» մշակույթի կրողների հայտնվելը Կովկասից հարավ ընկած տարածքներում՝ Ք.ա. 2500 թ. սկսած¹⁰⁵: Համենայն դեպս, կլիմայական փոփոխության գործոնը կարող էր դեր խաղալ մարդկանց խմբերի նման տեղաշարժերի համար: Նշենք նաև, որ «Գերերաշտի» հետևանքով հյուսիսկովկասյան տափաստանային և նախալեռնային/անտառատափաստանային գոտին ընդգրկող «կատակոմբային մշակույթը» (Ք.ա. 2800-2000 թթ.) անկում է ապրում, և բնակչության արտագաղթի հետևանքով հետագա մի քանի դարերի ընթացքում այդ ողջ գոտին, ըստ էության, ամբողջությամբ ապաբնակեցվում է¹⁰⁶: Փոխարենը կատակոմբային թաղման կառույցներ են հայտնվում Կովկասից հարավ ընկած շրջանների «վաղ դամբանաբլուրների» մշակույթի նյութերով ներկայացված հուշարձաններում (Ք.ա. 2500-2300 թթ.)¹⁰⁷, ինչը ենթադրել է տալիս, որ այս երևույթները փոխկապակցված էին:

¹⁰⁰ Мартиросян 1974, 37, рис. 7.

¹⁰¹ Կուր-արաքսյան մշակույթի փուլաբաժանման և ժամանակագրության մասին տե՛ս Ավետիսյան 2014, Palumbi 2008, 12-16, Tab. 1.1, 319-323, Smith et al. 2009, 33-38, Fig. 2, Badalyan 2014, Palumbi, Chataigner 2014, 248, Fig. 2, Sagona 2018, 224-228:

¹⁰² Ք.ա. մոտ 4000-2000 թթ. Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող հնակլիմայաբանական տվյալները վկայում են ցածրադիր, հարթավայրային գոտիների բավական խոնավ և տաք կլիմայի մասին, որի դրսևորումներից է հատկապես կաղնու անտառների աննախադեպ ծավալումը և լճային ջրերի բարձր մակարդակը (Wick et al. 2003, 673-674, Connor, Kvavadze 2014, 18-19):

¹⁰³ Տե՛ս, օրինակ, Staubwasser, Weiss 2006, 380, Kuzucuoğlu 2007, 463-464, 474-476, Marro, Kuzucuoğlu 2007, 587-588:

¹⁰⁴ Ավետիսյան 2014, 43-44:

¹⁰⁵ Ավետիսյան 2014, 31-33, 43-44, Sagona 2018, 299-305:

¹⁰⁶ Knipper et al. 2020, 5-6, 31.

¹⁰⁷ Ավետիսյան 2014, 33, 44:

Վերն ասվածից հետևում է մեթոդաբանական կարևոր մի եզրակացություն. Հայկական լեռնաշխարհում տեղ գտած պատմամշակութային գործընթացները ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է դրանք մշտապես դիտարկել տարածաշրջանային, և հատկապես՝ հինառաջավորասիական զարգացումների համատեքստում:

Գրականություն

- Ավետիսյան Պ. 2012, Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային միջավայրի ձևափոխումների հիմնական միտումները վաղ բրոնզի դարում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, էջ 3-19:
- Ավետիսյան Պ. 2012, Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային միջավայրի ձևափոխումների հիմնական միտումները վաղ բրոնզի դարում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, էջ 3-19:
- Ավետիսյան Պ. 2014, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (Սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման գիտական զեկուցում, Երևան, 92 էջ:
- Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ. 1977, Հայագիտական կենտրոնի 1976 թվականի դաշտային հնագիտական աշխատանքները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 3, Երևան, էջ 266-274:
- Բոբոխյան Ա. 2017, Խորենացու վկայությունը Պաղատի սրբազան տարածքի մասին և վիշապաքարերի խնդիրը, Սաֆրաստյան Ռ. (խմբ.), Հին և միջնադարյան Հայաստանը և իր հարևանները, Հոդվածների ժողովածու նվիրված Գագիկ Խորենի Սարգսյանի ծննդյան 90-ամյակին, «Արևելագիտությունը Հայաստանում», հ. 3, Երևան, «Գիտություն», էջ 32-51:
- Բոբոխյան Ա. 2019, Հեքիաթից դեպի հնագիտություն, Ա. Բոբոխյան, Ա. Զիլիբերտ, Պ. Հնիլա (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 8-32:
- Բոբոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 269-396:
- Գաբրիելյան Հ. 2000, Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 376 էջ:
- Թումանյան Գ. 2015, Վիշապաքարերի պաշտամունքային-կիրառական գործառույթները, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 99-120:
- Հարությունյան Ս. 2015, «Վիշապներ» կոչված քարակոթողների պատկերազրության իմաստաբանության շուրջ, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 53-58:
- Մարտիրոսյան Հ. 2015, Լեռնային ակունքի ֆառնը, Արշալույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու զոհածեղ վիշապակոթողների իմաստաբանական հենքում, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 136-170:
- Պետրոսյան Ա. 2015, Երեսուն տարի անց. Վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 13-52:
- Պետրոսյան Հ. 2015, Մի քանի դիտողություն վիշապ կոթողների վերաբերյալ, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 81-98:
- Ջալալբեկյան Ռ.Լ. 1974, Մոխրաբլուրի պատվարները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 4(157), Երևան, էջ 157-162:

- Միմոնյան Հ. 2019, Վիշապակոթողներ և դամբարաններ, Ա. Բորոխյան, Ա. Զիլիբերտ, Պ. Հնիկա (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 552-571:
- Март И.Я., Смирнов Я.И. 1931, Вишاپы, Ленинград, «ОГИЗ», 105 с.
- Мартirosян А.А. 1974, Аргиштихинили (Археологические памятники Армении 8. Урартские памятники I), Ереван, изд. АН Армянской ССР, 176 с.
- Algaze G. Hammer E., Parker B., Breuninger R., Knudstad J. 2012, The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project. Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas, *Anatolica*, N 38, p. 1-115.
- Algaze G., Matney T. 2011, Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin, in: Sh. S. Steadman, G. McMahon (eds), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E.)*, Oxford, Oxford University Press, p. 993-1011.
- Alizadeh K., Maziar S., Rouhollah Mohammadi M. 2018, The End of the Kura-Araxes Culture as Seen from Nadir Tepesi in Iranian Azerbaijan, *American Journal of Archaeology*, N 122/3, p. 463-477.
- Areshian G.E. 2005, Early Bronze Age Settlements in the Ararat Plain and Its Vicinity, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, N 37, p. 71-88.
- Areshian G.E. 2007, From Extended Families to Incipient Polities: The Trajectory of Social Complexity in the Early Bronze Age of the Ararat Plain (Central Near Eastern Highlands), in: L.M. Popova, Ch.W. Hartley, A.T. Smith (eds), *Social Orders and Social Landscapes*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, p. 26-54.
- Arrivabeni M. 2012, Post-Akkadian Settlement Distribution in the Leilan Region Survey, in: H. Weiss (ed.), *Seven Generations Since the Fall of Akkad (Studia Chaburensia 3)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 261-278.
- Badalyan R.S. 2014, New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia, *Paléorient*, N 40/2, p. 71-92.
- Badalyan R.S., Avetisyan P.S. 2007, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I. Mt. Aragats and its Surrounding Region (*British Archaeological Reports, International Series 1697*), Oxford, Archaeopress, 319 p.
- Barge O., Castel C., Brochier J.É. 2014, Human Impact on the Landscape around Al-Rawda (Syria) during the Early Bronze IV. Evidence for Exploitation, Occupation and Appropriation of the Land, in: D. Morandi Bonacossi (ed.), *Settlement Dynamics and Human-Landscape Interaction in the Dry Steppes of Syria (Studia Chaburensia 4)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 173-185.
- Baştürk M.B., Konakçı E. 2005, Settlement Patterns in the Malatya Elazığ Region in the IV and III Millennium BC, *Altorientalische Forschungen*, N 32/1, p. 97-114.
- Batiuk S.G. 2013, The Fruits of Migration: Understanding the ‘long dureé’ and the Socio-Economic Relations of the Early Transcaucasian Culture, *Journal of Anthropological Archaeology*, N 32, p. 449-477.
- Bieniada M.E. 2016, Intermediate Bronze Age in Southern Levant (4200-4000 BP) - Why did Four Cities in Transjordan Survive Urban Collapse? *Studia Quaternaria*, N 33/1, p. 5-10.
- Bini M., Zanchetta G., Perşoiu A., Cartier R., Català A., Cacho I., Dean J.R., Di Rita F., Drysdale R.N., Finnè M., Isola I., Jalali B., Lirer F., Magri D., Masi A., Marks L., Mercuri A.M., Peyron O., Sadori L., Sicre M.-A., Welc F., Zielhofer Ch., Brisset E. 2019, The 4.2 BP Event in the Mediterranean Region: An Overview, *Climate of the Past*, N 15, p. 555-577.
- Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. 2012, Vishaps of the Geghama Mountains. New Discoveries and Propedeutics to a History of Research, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, N 7/2, p. 7-27.

- Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. 2015, Vishapakars: Current Approaches to Dating of Relief-Decorated Stone Stelae in Armenia, in: M. Işikli, B. Can (eds), International Symposium on East Anatolia - South Caucasus Cultures, vol. 2. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, p. 202-213.
- Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P., Gasparyan B., Danielyan H. 2015 [2016], New Finds of Vishaps on the Southern Slopes of the Mountain Aragats, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N 9/2, p. 37-43.
- Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. 2018, Karmir Sar: New Evidence on Dragon Stones and Ritual Landscapes on Mount Aragats, Armenia, in: A. Batmaz, Bedianashvili G., Michalewicz A., Robinson A. (eds), Context and Connection. Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona (Orientalia Lovaniensia Analecta 268), Leuven - Paris - Bristol, CT, Peeters, p. 255-270.
- Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. 2019, The Urartian God Quera and the Metamorphosis of the 'Vishap' Cult, in: P. Avetisyan, R. Dan, Y.H. Grekian (eds), Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern History and Archaeology presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday, Oxford, Archaeopress Archaeology, p. 98-105.
- Burke A.A. 2017, Amorites, Climate Change, and the Negotiation of Identity at the End of the Third Millennium B.C., in: F. Höflmayer (ed.), The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology, C14, and Climate Change (Oriental Institute Seminars 11), Chicago, Ill.: The Oriental Institute of the University of Chicago, p. 261-307.
- Burke A.A. 2020, The Amorites and the Bronze Age Near East. The Making of a Regional Identity, Cambridge, Cambridge University Press, 456 p.
- Connor S.E., Kvavadze E.V. 2014, Environmental Context of the Kura-Araxes Culture, *Paléorient*, N 40/2, p. 11-22.
- Cooper L. 2006, The Demise and Regeneration of Bronze Age Urban Centers in the Euphrates Valley of Syria, in: G.M. Schwartz, J.J. Nichols (eds), After Collapse: The Regeneration of Complex Societies, Tucson, The University of Arizona Press, p. 18-37.
- Creekmore A.T. III 2018, Landscape and Settlement in the Harran Plain, Turkey: The Context of Third-Millennium Urbanization, *American Journal of Archaeology*, N 122/2, p. 177-208.
- Cullen H.M., deMenocal P.B. 2000, North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow, *International Journal of Climatology*, N 20, p. 853-863.
- Cullen H.M., deMenocal P.B., Hemming S., Hemming G., Brown F.H., Guilderson T., Sirocko F. 2000, Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea, *Geology*, N 28/4, p. 379-382.
- D'Andrea M. 2014, Townships or Villages? Remarks on Middle Bronze IA in the Southern Levant, in: P. Bieliński, M. Gawlikowski, R. Koliński, D. Ławecka, A. Sołtysiak, Z. Wygnańska (eds), Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 30 April - 4 May 2012, University of Warsaw, vol. 1, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 151-172.
- Dang Sh., Yu K., Tao Sh., Han T., Zhang H., Jiang W. 2020, El Niño/Southern Oscillation during the 4.2 ka Event Recorded by Growth Rates of Corals from the North South China Sea, *Acta Oceanologica Sinica* 39, p. 110-117.
- de Miroschedji P. 2009, Rise and Collapse in the Southern Levant in the Early Bronze Age, *Scienze dell'Antichità*, N 15, p. 101-129.
- Di Nocera G.M. 2008, Settlements, Population and Landscape on the Upper Euphrates between V and II Millennium BC. Results of the Archaeological Survey Project 2003-2005 in Malatya Plain, in: J.M. Córdoba, M. Molist, M. Carmen Pérez, I. Rubio, S. Martínez (eds), Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient

- Near East, Madrid, April 3-8 2006, vol. I, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid Ediciones, p. 633-645.
- Dixit Y., Hodell D.A., Petrie C.A. 2014, Abrupt Weakening of the Summer Monsoon in North-west India ~ 4100 yr Ago, *Geology*, N 42/4, p. 339-342.
- Emberling G., McDonald H., Weber J., Wright H. 2012, After Collapse: The PostAkkadian Occupation in the Pisé Building, Tell Brak, in: H. Weiss (ed.), *Seven Generations Since the Fall of Akkad (Studia Chaburensia 3)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 65-87.
- Frangipane M. 2011, Arslantepe-Malatya: A Prehistoric and Early Historic Center in Eastern Anatolia, in: Sh. S. Steadman, G. McMahon (eds), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E.)*, Oxford, Oxford University Press, p. 968-992.
- Frumkin A. 2009, Stable Isotopes of a Subfossil Tamarix Tree from the Dead Sea Region, Israel, and their Implications for the Intermediate Bronze Age Environmental Crisis, *Quaternary Research*, N 71/3, p. 319-328.
- Gevorkyan A., Bobokhyan A. 2014, Bull Sacrifices, in: A. Kosyan, Y. Grekyan, A. Bobokhyan (eds), *The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in honor of Armen Petrosyan on the Occasion of his 65th birthday (Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies 8/1-2)*, Yerevan, Association for Near Eastern and Caucasian Studies, p. 48-56.
- Giesche A., Staubwasser M., Petrie C.A., Hodell D.A. 2019, Indian Winter and Summer Monsoon Strenght over the 4.2 ka BP Event in Foraminifer Isotope Records from the Indus River Delta in the Arabian Sea, *Climate of the Past*, N 15, p. 73-90.
- Gilibert A., Bobokhyan A., Hnila P. 2012, Dragon Stones in Context: The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, N 144, Berlin, S. 93-132.
- Green A.S., Petrie C.A. 2018, Landscape of Urbanization and De-Urbanization: A Large-Scale Approach to Investigating the Indus Civilization's Settlement Distributions in North-west India, *Journal of Field Archaeology*, N 43/4, p. 284-299.
- Guichard M. 2014, Political Space - Local Political Structures in Northern Syria: The Case of the Country of Ida-Mara § in the Eighteenth Century BC, in: E. Cancik-Kirschbaum, N. Brisch, J. Eidem (eds), *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mitanni State (Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 17)*, Berlin - Boston, De Gruyter, p. 147-160.
- Harrison T.P. 2012, The Southern Levant, in: D.T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East (Blackwell Companions to the Ancient World)*, vol. 1, Malden, MA, Wiley-Blackwell, p. 629-646.
- Hassan F.A. 1997, Nile Floods and Political Disorder in Early Egypt, in: H.N. Dalfes, G. Kukla, H. Weiss (eds), *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse. Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, Held at Kemer, Turkey, September 19-24, 1994 (NATO Advance Science Institutes Series 1: Global Environmental Change 49)*, Berlin, Springer Verlag, p. 1-23.
- Hnila P., Gilibert A., Bobokhyan A. 2019, Prehistoric Sacred Landscapes in the High Mountains: The Case of the Vishap Stelae between Taurus and Caucasus, in: B. Engels, S. Huy, Ch. Steitler (eds), *Natur und Kult in Anatolien. Viertes Wissenschaftliches Netzwerk an der Abteilung Istanbul des Deutschen Archäologischen Instituts (Byzas 24)*, Istanbul, Ege Yayinlari, p. 283-302.
- Höflmayer F. 2015, The Southern Levant, Egypt, and the 4.2 ka BP Event, in: H. Meller, H.W. Arz, R. Jung and R. Risch (eds), *2200 BC - A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the World? 7th Archaeological Conference of Central Germany*, Oc-

- tober 23-26, 2014 in Halle (Saale) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12/1), Halle (Saale), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt Landesmuseum für Vorgeschichte, p. 113-130.
- Hovhannisyanyan A., Arakelyan D., von der Osten H., Hnila P., Gilibert A., Siradeghyan V., Bobokhyan A. 2020, 'Looking for the Tombs of Dragons': Preliminary Results of Archaeo-Geochemical Prospecting Studies at Tirinkatar - Karmir Sar Area, Southern Slopes of Mt Aragats, Armenia, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, N 14/1-2, p. 25-51.
- Hovsepyan R. 2015, On the Agriculture and Vegetal Food Economy of Kura-Araxes Culture in the South Caucasus, *Paléorient*, N 41/1, p. 69-82.
- Kagan E.J., Langgut D., Boaretto E., Neumann F.H. 2015, Dead Sea Levels during the Bronze and Iron Ages, *Radiocarbon*, N 57/2, p. 237-252.
- Kaniewski D., Marriner N., Ilan D., Morhange Ch., Thareani Y., Van Campo E. 2017, Climate Change and Water Management in the Biblical City of Dan, *Science Advances*, N 3(11), p. 1-8.
- Kaniewski D., Marriner N., Cheddadi R., Guiot J., Van Campo E. 2018, The 4.2 ka BP Event in Levant, *Climate of the Past*, N 14(10), p. 1529-1542.
- Knipper C., Reinhold S., Gresky J., Berezina N., Gerling C., Pichler S.L., Buzhilova A.P., Kantorovich A.R., Maslov V.E., Petrenko V.G., Lyakhov S.V., Kalmykov A.A., Belinskiy A.B., Hansen S., Alt K.W. 2020, Diet and Subsistence in Bronze Age Pastoral Communities from the Southern Russian Steppes and the North Caucasus, *PLoS ONE* 15(10), e0239861.
- Koliński R. 2014, 20th Century BC in the Khabur Triangle Region and the Advent of the Old Assyrian Trade with Anatolia, in: D. Bonatz (ed.), *The Archaeology of Political Space. The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BC* (Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 12), Berlin- Boston, De Gruyter, 11-34.
- Kuzucuoğlu C. 2007, Climatic and Environmental Trends during the Third Millennium B.C. in Upper Mesopotamia, in: C. Kuzucuoğlu, C. Marro (eds), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie ? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005* (Varia Anatolica 19), Istanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes - Georges Dumézil, p. 459-480.
- Laneri N. 2014, Ritual Practices and the Emergence of Social Complexity in the Upper Tigris Region at the Beginning of the Second Millennium BC, in: D. Bonatz (ed.), *The Archaeology of Political Space. The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BC* (Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 12), Berlin - Boston, De Gruyter, p. 119-129.
- Laneri N. 2018, The Impact of Wine Production in the Social Transformation of Northern Mesopotamian Societies during the Third and Second Millennia BCE, *Die Welt des Orients*, N 48/2, p. 225-237.
- Laneri N., Dallai M., Biazzo L. 2016, Phases IIaA, IIB, and IIIA: The Early Bronze Age, in: N. Laneri (ed.), *Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2003-2013 Final Report: Chronology and Material Culture*, Bologna, BraDypUS, p. 27-39.
- Laneri N., Schwartz M., Valentini S. 2012, Hirbemerdon Tepe: A Middle Bronze Age Site in the Upper Tigris River Valley, in: N. Laneri, P. Pfälzner, S. Valentini (eds), *Looking North: The Socioeconomic Dynamics of Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium B.C.* (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens, Serie D, Supplementa 1), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 137-147.
- Lemcke J., Sturm M. 1997, $\delta^{18}\text{O}$ and Trace Element Measurements as Proxy for the Reconstruction of Climate Changes at Lake Van (Turkey): Preliminary Results, in: H.N. Dalfes, G. Kukla, H. Weiss (eds), *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse. Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium*

- BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, Held at Kemer, Turkey, September 19-24, 1994 (NATO Advance Science Institutes Series 1: Global Environmental Change 49), Berlin, Springer Verlag, p. 653-678.
- Leroy S.A.G., López-Merino L., Tudryn A., Chalié F., Gasse F. 2014, Late Pleistocene and Holocene Palaeoenvironments in and around the Middle Caspian Basin as Reconstructed from a Deep-Sea Core, *Quaternary Science Reviews*, N 101, p. 91-110.
- Leroy S.A.G., Marret F., Gibert E., Chalié F., Reyss J.-L., Arpe K. 2007, River Inflow and Salinity in the Caspian Sea during the Last 5500 Years, *Quaternary Science Reviews*, N 26, p. 3359-3383.
- Luneau É. 2019, Climate Change and the Rise and Fall of the Oxus Civilization in Southern Central Asia, in: L.E. Yang, H.-R. Bork, X. Fang, S. Mischke (eds), *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, Cham, Springer, p. 275-299.
- Marro C. 2007, Continuity and Change in the Birecik Valley at the End of the Third Millennium B.C.: The Archaeological Evidence from Horum Höyük, in: C. Kuzucuoğlu, C. Marro (eds), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005* (Varia Anatolica 19), Istanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes - Georges Dumézil, p. 383-401.
- Marro C. 2011, Eastern Anatolia in the Early Bronze Age, in: Sh.R. Steadman, G. McMahon (eds), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*, Oxford, Oxford University Press, p. 290-309.
- Marro C., Kuzucuoğlu C. 2007, Northern Syria and Upper Mesopotamia at the End of the Third Millennium B.C.: Did a Crisis Take Place? in: C. Kuzucuoğlu, C. Marro (eds), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005* (Varia Anatolica 19), Istanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes - Georges Dumézil / Paris, De Boccard, p. 583-590.
- Marshall M.H., Lamb H.F., Huws D., Davies S.J., Bates R., Bloemendal J., Boyle J., Leng M.J., Umer M., Bryant Ch. 2011, Late Pleistocene and Holocene Drought Events at Lake Tana, the Source of the Blue Nile, *Global and Planetary Change*, N 78, p. 147-161.
- Massa M., Şahoğlu V. 2015, The 4.2 ka BP Climatic Event in West and Central Anatolia: Combining Palaeoclimatic Proxies and Archaeological Data, in: H. Meller, H.W. Arz, R. Jung and R. Risch (eds), *2200 BC - A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the World? 7th Archaeological Conference of Central Germany, October 23-26, 2014 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12/1), Halle (Saale), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt Landesmuseum für Vorgeschichte, p. 61-78.
- Matthiae P. 2009, Crisis and Collapse: Similarity and Diversity in the Three Destructions of Ebla from EB IVA to MB II, *Scienze dell'Antichità*, N 15, p. 43-83.
- McMahon A. 2012, The Akkadian Period: Empire, Environment, and Imagination, in: D.T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* (Blackwell Companions to the Ancient World), Malden, MA, Wiley-Blackwell, vol. 2, p. 649-667.
- Morandi Bonacossi D. 2009, Tell Mishrife and its Region during the EB IV and EBA-MBA Transition, in: P.J. Parr (ed.), *The Levant in Transition: Proceedings of a Conference held at the British Museum on 20-21 April 2004* (Palestine Exploration Fund Annual 9), Leeds, Maney Publishing, p. 56-68.
- Morandi Bonacossi D. 2013, The Northern Levant (Syria) during the Middle Bronze Age, in: M.L. Steiner, A.E. Killebrew (eds), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000-332 BCE*, Oxford, Oxford University Press, p. 414-433.

- Oguchi H. 1997, A Reassessment of the Distribution of Khabur Ware: An Approach from an Aspect of Its Main Phase, *Al-Rāfidān*, N 18, p. 195-224.
- Ökse A.T. 2011, The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia, in: Sh. S. Steadman, G. McMahon (eds), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E.)*, Oxford, Oxford University Press, p. 260-289.
- Ökse A.T., Laneri N. 2015, Along the Northern Mesopotamian Frontier. The Upper Tigris Region and Its Surrounding Regions during the Early Bronze Age (3100-2000 BCE), *The European Archaeologist*, N 43, p. 68-71.
- Özfiat A. 2019, Kurgans in the Highlands of Eastern Anatolia: From the Kura-Araxes Period to the Urartian Kingdom, in: N. Laneri, G. Palumbi, S. Müller Celka (eds), *Constructing Kurgans: Burial Mounds and Funerary Customs in the Caucasus and Eastern Anatolia during the Bronze and Iron Age (Studies on the Ancient Near East and the Mediterranean 4)*, Roma, Arbor Sapientiae Editore, p. 91-103.
- Palumbi G. 2008, The Red and Black. Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Forth and Third Millennium BC (*Studi di Preistoria Orientale* 2), Roma, Università di Roma 'Sapienza', 343 p.
- Palumbi G., Chataigner C. 2014, The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between Unity and Diversity. A Synthesis, *Paléorient*, N 40/2, p. 247-260.
- Perşoiu A., Ionita M., Weiss H. 2019, Atmospheric Blocking induced by the Strengthened Siberian High led to Drying in West Asia during the 4.2 ka BP Event - A Hypothesis, *Climate of the Past*, N 15, p. 781-793.
- Petrie C.A., Singh R.N., Bates J., Dixit Y., French Ch.A.I., Hodell D.A., Jones P.J., Lancelotti C., Lynam F., Neogi S., Pandey A.K., Parikh D., Pawar V., Redhouse D.I., Singh D.P. 2017, Adaptation to Variable Environments, Resilience to Climate Change. Investigating Land, Water and Settlement in Indus Northwest India, *Current Anthropology*, N 58/1, p. 1-30.
- Pfälzner P. 2010, Introduction and Synthesis: Urban Developments and Ecology at Tell Mozan, in: K. Deckers, M. Doll, P. Pfälzner, S. Riehl (eds), *Development of the Environment, Subsistence and Settlement of the City of Urkeš and its Region (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens: Serie A, Band 3)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 1-12.
- Pfälzner P. 2012, The Question of Desurbanisation versus Reurbanisation of the Syrian Jazirah in the Late Third and Early Second Millennium BC, in: N. Laneri, P. Pfälzner, S. Valentini (eds), *Looking North: The Socioeconomic Dynamics of Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium B.C. (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens, Serie D, Supplementa 1)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 51-80.
- Pullen D. 2008, The Early Bronze Age in Greece, in: C.W. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 19-46.
- Riehl S. 2009a, Archaeobotanical Evidence for the Interrelationship of Agricultural Decision-Making and Climate Change in the Ancient Near East, *Quaternary International*, N 197, p. 93-114.
- Riehl S. 2009b, A Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for the Dependence of Agro-Production on Climate Change in the Ancient Near East, in: R. de Beauclair, S. Münzel, H. Napierala (eds), *Knochen pflastern ihren Weg. Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerpmann (BioArchaeologica 5)*, Rahden/Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 217-226.
- Riehl S. 2011, Climate and Agriculture Decision Making: Environmental Constrains and Economic Developments in Near Eastern Sites between 5000-3500 cal BP, in:

- N.J. Conard, Ph. Drechsler, A. Morales (eds), *Between Sand and Sea. The Archaeology and Human Ecology of Southwestern Asia. Festschrift in honor of Hans-Peter Uerpmann* (Tübingen Publications in Prehistory), Tübingen, Kerns Verlag, p. 147-166.
- Ristvet L. 2008, *Legal and Archaeological Territories of the Second Millennium BC in Northern Mesopotamia*, *Antiquity*, N 82 (317), p. 585-599.
- Ristvet L. 2012a, *Resettling Apum: Tribalism and Tribal States in the Tell Leilan Region, Syria*, in: N. Laneri, P. Pfälzner, S. Valentini (eds), *Looking North: The Socioeconomic Dynamics of Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium B.C.* (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens, Serie D, Supplementa 1), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 37-50.
- Ristvet L. 2012b, *The Development or Underdevelopment? Imperialism, Economic Exploitation and Settlement Dynamics on the Khabur Plains, ca. 2300-2200 BC*, in: H. Weiss (ed.), *Seven Generations since the Fall of Akkad* (Studia Chaburensia 3), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 241-260.
- Ristvet L. 2017, 'Assyria' in the Third Millennium BC, in: E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria*, Malden, MA, Wiley Blackwell, p. 36-56.
- Ristvet L., Weiss H. 2013, *The Ḫabūr Region in the Old Babylonian Period*, in: W. Orthmann, P. Matthiae, M. al-Maqdissi (eds), *Archéologie et Histoire de la Syrie I. La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 257-272.
- Rova E. 2014, *The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview*, *Paléorient*, N 40/2, p. 47-69.
- Sagona A. 2018, *The Archaeology of the Caucasus. From Earliest Settlements to the Iron Age* (Cambridge World Archaeology), New York, NY, Cambridge University Press, 541 p.
- Schwartz G.M. 2017, *Western Syria and the Third- to Second-Millennium B.C. Transition*, in: F. Höflmayer (ed.), *The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology, C14, and Climate Change* (Oriental Institute Seminars 11), Chicago, Ill.: The Oriental Institute of the University of Chicago, p. 87-128.
- Schwartz G.M., Curvers H.H., Dunham S.S., Weber J.A. 2012, *From Urban Origins to Imperial Integration in Western Syria: Umm el-Marra 2006, 2008*, *American Journal of Archaeology*, N 116/1, p. 157-193.
- Schwartz G.M., Curvers H.H., Gerristen F.A., MacCormack J.A., Miller N.F., Weber J.A. 2012, *Excavation and Survey in the Jabbul Plain, Western Syria: The Umm el-Marra Project 1996-1997*, *American Journal of Archaeology*, N 104/3, p. 419-462.
- Schwartz G.M., Miller N.F. 2007, *The 'Crisis' of the Late Third Millennium B.C.: Ecofactual and Artifactual Evidence from Umm el-Marra and the Jabul Plains*, in: C. Kuzucuoğlu, C. Marro (eds), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005* (Varia Anatolica 19), Istanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes - Georges Dumézil, p. 179-203.
- Scuderi L.A., Yang X., Ascoli S.E., Li H. 2019, *The 4.2 ka BP Event in Northeastern China: A Geospatial Perspective*, *Climate of the Past*, N 15, p. 367-375.
- Smith A.T. 2012, *The Caucasus and the Near East*, in: D.T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* (Blackwell Companions to the Ancient World), vol. 2, Malden, MA, Wiley-Blackwell, p. 668-686.
- Smith A.T. 2015, *The Political Machine. Assembling Sovereignty in the Bronze Age Caucasus*, Princeton - Oxford, Princeton University Press, 264 p.
- Smith A.T., Badalyan R.S., Avetisyan P. 2009, *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies*, vol. 1: *The Foundations of Research and Regional Survey in*

- the Tsaghkahovit Plain, Armenia (Oriental Institute Publications 134), Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago, 410 p.
- Stanley J.-D., Krom M.D., Cliff R.A., Woodward J.C. 2003, Short Contribution: Nile Flaw Failure at the End of the Old Kingdom, Egypt: Strontium Isotopic and Petrologic Evidence, *Geoarchaeology: An International Journal*, N 18/3, p. 395-402.
- Staubwasser M., Sirocko F., Grootes P.M., Segl M. 2003, Climate Change at the 4.2 ka BP Termination of the Indus Valley Civilization and Holocene South Asian Monsoon Variability, *Geophysical Research Letters*, N 30/8, p. 1425.
- Staubwasser M., Weiss H. 2006, Holocene Climate and Cultural Evolution in Late Prehistoric - Early Historic West Asia, *Quaternary Research*, N 66, p. 372-387.
- Storaci M., Gilibert A. 2019, Les Poissons Muets. Fish-Shaped Vishaps and Cult of Water in Prehistoric Armenia, in: A. Bobokhyan, A. Gilibert, and P. Hnila (eds), *Vishap between Fairy Tale and Reality*, Yerevan, Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography, p. 528-545.
- Ur J. 2012, Spatial Scale and Urban Evolution at Tell Brak and Hamoukar at the End of the Third Millennium BC, in: N. Laneri, P. Pfälzner, S. Valentini (eds), *Looking North: The Socioeconomic Dynamics of Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium B.C. (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens, Serie D, Supplementa 1)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 25-35.
- Van De Mierop M. 2007, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC, Second Edition (Blackwell History of the Ancient World)*, Malden, MA, Blackwell, 432 p.
- Veenhof K.R. 2017, The Old Assyrian Period (20th-18th Century BC), in: E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria*, Malden, MA, Wiley Blackwell, p. 57-79.
- Von der Osten H., Hnila P., Gilibert A., Bobokhyan A. 2018, Integrated Archaeo-Geophysical Survey on Volcanic Terrain: The Case of Karmir Sar on Mount Aragats (Republic of Armenia), *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Özel sayı*, p. 197-206.
- Weiberg E., Finné M. 2013, Mind or Matter? People-Environment Interactions and the Demise of Early Helladic II Society in the Northeastern Peloponnese, *American Journal of Archaeology*, N 117/1, p. 1-31.
- Weiss H. 2012, Quantifying Collapse: The Late Third Millennium Habur Plains, in: H. Weiss (ed.), *Seven Generations Since the Fall of Akkad (Studia Chaburensia 3)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 1-24.
- Weiss H. 2013a, Tell Leilan and the Dynamics of Social and Environmental Forces across the Mesopotamian Dry-Farming Landscape, in: D. Bonatz, L. Martin (eds), *100 Jahre Archäologische Feldforschungen in Nordost-Syrien - eine Bilanz. Internationales Symposium des Instituts für Vorderasiatische Archäologie der Freien Universität Berlin und des Vorderasiatischen Museums der Staatlichen Museen zu Berlin vom 21. Juli bis 23. Juli 2011 im Pergamonmuseum (Schriften der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung 18)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 101-115.
- Weiss H. 2013b, The Northern Levant during the Intermediate Bronze Age, in: M.L. Steiner, A.E. Killebrew (eds), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000-332 BCE*, Oxford, Oxford University Press, p. 368-387.
- Weiss H. 2015, Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia, in: H. Meller, H. W. Arz, R. Jung and R. Risch (eds), *2200 BC - A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the World? 7th Archaeological Conference of Central Germany, October 23-26, 2014 in Halle (Saale) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12/1)*, Halle (Saale), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt Landesmuseum für Vorgeschichte, p. 35-52.

- Weiss H. 2016, Global Megadrought, Social Collapse and Resilience at 4.2-3.9 ka BP across the Mediterranean and West Asia, Past Global Changes, N 24/2, p. 62-63.
- Weiss H. 2017a, 'Seventeen Kings Who Lived in Tents', in: F. Höflmayer (ed.), The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology, C14, and Climate Change (Oriental Institute Seminars 11), Chicago, Ill., The Oriental Institute of the University of Chicago, p. 131-162.
- Weiss H. 2017b, 4.2 ka BP Megadrought and the Akkadian Collapse, in: H. Weiss (ed.), Megadrought and Collapse from Early Agriculture to Angkor, Oxford, Oxford University Press, p. 93-160.
- Weiss H., Courty M.-A., Wetterstrom W., Guichard F., Senior L., Meadow R., Curnow A. 1993, The Genesis and Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization, Science, N 261(5124), p. 995-1004.
- Weiss H., Manning S.W., Ristvet L., Mori L., Besonen M., McCarthy A., Quenet Ph., Smith A., Bahrani Z. 2012, Tell Leilan Akkadian Imperialization, Collapse and Short-Lived Reoccupation Defined by High-Resolution Radiocarbon Dating, in: H. Weiss (ed.), Seven Generations Since the Fall of Akkad (Studia Chaburensia 3), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 163-192.
- Welch F., Marks L. 2014, Climate Change at the End of the Old Kingdom in Egypt around 4200 BP: New Geoarchaeological Evidence, Quaternary International, N 324, p. 124-133.
- Wick L., Lemcke G., Sturm M. 2003, Evidence of Lateglacial and Holocene Climatic Change and Human Impact in Eastern Anatolia: High-Resolution Pollen, Charcoal, Isotopic and Geochemical Records from the Laminated Sediments of Lake Van, Turkey, The Holocene, N 13/5, p. 665-675.
- Wiener M.H. 2014, The Interaction of Climate Change and Agency in the Collapse of Civilizations ca. 2300-2000 BC, Radiocarbon, N 56/4, p. S1-S16.
- Yang X., Scuderi L.A., Wang X., Scuderi L.J., Zhang D., Li H., Forman S., Xu Q., Wang R., Huang W., Yang Sh. 2015, Groundwater Sapping as the Cause of Irreversible Desertification of Hunshandake Sandy Lands, Inner Mongolia, Northern China, Proceedings of the National Academy of Sciences, N 112/3, p. 702-706.
- Zielhofer C., von Suchodoletz H., Fletcher W.J., Schneider B., Dietze E., Schlegel M., Schepanski K., Weninger B., Mischke S., Mikdad A. 2017, Millennial-Scale Fluctuations in Saharan Dust Supply across the Decline of the African Humid Period, Quaternary Science Review, N 171, p. 119-135.

Ք.Ա. III ՀԱՅԱՐԱՄՅԱԿԻ ՎԵՐՋԻ «ԳԵՐԵՐԱՇՏԸ» ԵՎ ՎԻՇԱԴ-ՔԱՐԱԿՈՅՈՂՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Երվանդ Գրեկյան, Արսեն Բոթխյան

Ամփոփում

Հին Առաջավոր Ասիայի պատմության դրամատիկ փուլերից մեկը հայտնի է «Գերերաշտ» (կամ «մեզանից 4.2-3.9 ka տարի առաջ իրադարձություն») անվանումով: Խոսքը Ք.ա. մոտ 2200-1900 թթ. կլիմայական գլոբալ փոփոխության մասին է, որն արտահայտվում է տեղումների քանակի կրճատմամբ, չորային և առավել ցուրտ եղանակային պայմանների հաստատմամբ:

Հոդվածում զարգացվում է տեսակետ, ըստ որի, Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ և ջրի պաշտամունքին առնչվող վիշապ-քարակոյոթոյների ի հայտ գալը պետք է դիտարկել կլիմայական փոփոխության համատեքստում՝ որպես հասարակական ճգնաժամը հաղթահա-

րելուն ուղղված արձագանք: Ենթադրվում է, որ ձկնակերպ և ցլակերպ այդ արձանները տեղադրվել են երաշտի ժամանակ, նվիրաբերվել են ամպրոպի աստվածությանը, ուղեկցվել են ցլի զոհաբերության ծեսով՝ երկնային արգելափակված ջրերը երկիր թողնելու ակնկալիքով (ինչն արտահայտված է կոթողների պատկերագրության մեջ): Ջրային բավարար պաշարներ ունեցող կենսատարածքի որոնումները միջինբրոնզեդարյան հասարակություններին ուղղորդել են դեպի ջրով հարուստ բարձրլեռնային գոտիներ՝ դրանք հասանելի դարձնելով բնակչության կենսական պահանջմունքներին:

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, Առաջավոր Ասիա, վաղ և միջին բրոնզի դարեր, Ք.ա. III հազ. վերջ, կլիմայական փոփոխություններ, երաշտ, վիշապ-քարակոթողներ:

«МЕГАЗАСУХА» КОНЦА III ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. И ВОПРОС ПРОИСХОЖДЕНИЯ КАМЕННЫХ СТЕЛ ВИШАПОВ

Ерванд Грекян, Арсен Бобохян

Резюме

Одним из драматических этапов истории древнего Ближнего Востока является период «Мегазасухи» (или «событие 4.2–3.9 ка лет назад»). Речь идет о глобальном изменении климата, произошедшем ок. 2200-1900 гг. до н.э. и отразившемся на уменьшении количества осадков.

Авторы данного исследования придерживаются точки зрения, что появление характерных для Армянского нагорья и связанных с культом воды каменных стел вишапов следует рассматривать именно в контексте упомянутых климатических изменений. Установление этих статуй в форме рыб и быков во время засухи преследовало цель «умилостивить» бога Грома, в честь которого они были воздвигнуты, ниспослать дождь, «открыть» дорогу небесным водам (что нашло отражение в иконографии этих памятников).

Поиск мест обитания с достаточными водными ресурсами явился мотивацией для социума среднебронзового века заселить высокогорные ландшафты, что сделало их доступными для жизненно важных нужд населения.

Ключевые слова – Армянское нагорье, Ближний Восток, ранняя и средняя бронза, конец III тысячелетия до н.э., климатические изменения, засуха, каменные стелы вишапы.

THE "MEGADROUGHT" AT THE END OF THE 3RD MILLENNIUM BC AND THE PROBLEM OF ORIGIN OF VISHAP STONE STELAE

Yervand Grekyan, Arsen Bobokhyan

Abstract

One of the dramatic stages in the history of the Ancient Near East is the period of "Megasdrought" (or "4.2-3.9 ka BP event"). It goes about a global climate change that occurred ca. 2200-1900 BC to be reflected in the decrease in precipitations.

The authors of this study adhere to the point of view that the appearance of vishap stone stelae characteristic of the Armenian Highland and associated with the cult of water should be

considered in the context of the mentioned climatic changes. The installation of these statues in the form of fish and bull during a drought pursued the goal of "propitiating" the god of Thunder, in whose honor they were erected, sending down rain, "opening" the way for heavenly waters (which is reflected in the iconography of these monuments) .

The search for habitats with sufficient water resources was a motivation for the society of the Middle Bronze Age to populate highland landscapes, which made them available for the vital needs of the population.

Key words – Armenian Highland, Near East, Early and Middle Bronze Ages, end of the 3rd millennium BC, climate change, drought, vishap stone stelae.